

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 13^{ΗΣ} ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ 2003

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ

Πρακτική τῶν Ρωμαίων στὶς μεταφράσεις τους ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ
γραμματεία, ὑπὸ τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Νικολάου Κονομῆ*.

Ὁ Ίουβενάλις διεκδίκησε ὡς τὸ καθεαυτὸ ρωμαϊκὸ λογοτεχνικὸ εἶδος τὴ
σάτιρα· σ' αὐτὸ θὰ πρέπει τώρα νὰ προστεθεῖ καὶ ἡ μετάφραση, ὡς τὸ εἶδος ποὺ
ἀσκήθηκε στὴν ἀρχαιότητα κυρίως ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους. Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες
εἶναι γνωστὸ ὅτι δὲν ἀσχολήθηκαν μὲ τὴν ἐκμάθηση ξένων γλωσσῶν καὶ τὸ
γεγονὸς αὐτὸ σίγουρα τοὺς ἐμπόδισε νὰ γνωρίσουν σὲ βάθος τοὺς γύρω τους πολι-
τισμούς. Περιορίστηκαν μόνο στὴ χρῆση τῆς δικῆς τους γλώσσας ποὺ ἔτυχε νὰ
δεσπόζει ἀπὸ ἀποψη γοήτρου καὶ ἀκόμα καὶ ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος ὅταν ἔφτασε
στὴν Ἰνδία δὲν ἔδειξε ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ σανσκριτικὴ. Μόνο πρὸς τὸ τέλος τῆς
ἀρχαιότητος καὶ μετὰ τὶς ρωμαϊκὲς κατακτήσεις, ὅταν ἡ Λατινικὴ, σύμφωνα
μὲ τὸν Πλούταρχο (Ζητ. Πλατ. 3=Hθ. 1010a): *Ῥωμαίων λόγος, ᾧ νῦν ὁμοῦ
πάντες ἄνθρωποι χρῶνται*, ἦταν δηλαδὴ παγκόσμια πιά γλώσσα, τότε μόνον οἱ
ἀρχαῖοι Ἕλληνες ἔδειξαν περιορισμένο γι' αὐτὴ ἐνδιαφέρον. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ἡ
ἐπικράτηση τοῦ χριστιανισμοῦ ἐπέτεινε ἀκόμη περισσότερο τὴν ἐξάπλωση τῆς
Λατινικῆς, ἐπειδὴ στὴ Δύση ἡ Ἐκκλησία μὲ τὴν ἐξάιρεση τῆς περιορισμένης
χρήσης τῆς Ἑλληνικῆς κατὰ τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς χρόνους, δὲν γνώρισε
ἄλλο μέσο συνεννόησης ἀπὸ τὴ χρῆση τῆς Λατινικῆς.

Σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τοὺς Ἕλληνες ποὺ μάθαιναν τὴ Λατινικὴ, αὐτοὶ μποροῦν νὰ
ὑπαχθοῦν σὲ δύο κατηγορίες. Ἡ πρώτη κατηγορία περιλαμβάνει ἐκείνους τοὺς
Ἕλληνες ποὺ μετὰ τὸ διάταγμα τοῦ Καρακάλλα μάθαιναν τόσα Λατινικὰ ὅσα

* CONOMIS N., *The practice of the Roman translators from Greek.*

θὰ τοὺς ἐπέτρεπαν νὰ ὑπηρετήσουν στὴ ρωμαϊκὴ δημόσια διοίκηση. Ἡ δεύτερη κατηγορία ἀποτελεῖται ἀπὸ λογίους ποὺ ἐνδιαφέρονταν γιὰ τὴ λατινικὴ λογοτεχνία τὴν ὁποία ἐπιθυμοῦσαν ὄχι μόνον νὰ τὴ διαβάσουν ἀπλῶς οἱ ἴδιοι ἀλλὰ κάποτε καὶ νὰ τὴν κάνουν προσιτὴ μὲ μεταφράσεις στοὺς ὑπόλοιπους Ἕλληνες. Οἱ μεταφραστὲς αὐτοὶ κατὰ τὸ πλεῖστον δὲν ἦταν κάτοικοι τῆς κυρίως Ἑλλάδας ἀλλὰ κατὰγονταν συχνὰ ἀπὸ τὶς χώρες γύρω ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο. Τὸν 4ο μάλιστα μ.Χ. αἰῶνα φαίνεται ὅτι ἦταν τόσοι οἱ ἐλληνογλωσσοὶ ποὺ μάθαιναν Λατινικά, ὥστε ὁ Λιβάνιος φοβήθηκε μήπως πλησίαζε τὸ τέλος τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ τῶν Ἑλληνικῶν σπουδῶν.

Οἱ Ρωμαῖοι μὲ τὸ πραγματιστικὸ τους πνεῦμα στράφηκαν στὴν ἐκμάθηση τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας καὶ κατάφεραν νὰ ἀναπτύξουν τὴν πνευματικότητά τους δημιουργώντας ἕναν κοινὸ πολιτισμὸ μέσῳ τῆς δικῆς τους γλώσσας. Κι ἀκόμα ἔγιναν οἱ εὗρετὲς τῆς μετάφρασης δίνοντάς της τοὺς κανόνες καὶ τὴ μέθοδό της καὶ μποροῦμε νὰ παρακολουθήσουμε στὴν ἀρχὴ τὴν ἀναπτυσσόμενη λογοτεχνία τους ὡς μία σειρά «μεταφράσεων» ἀπὸ ἐλληνικὲς πηγές. Ἡ μετάφραση, δηλαδή, μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῆς πνευματικότητος καὶ τῆς κρίσης τῶν Ρωμαίων, ἔγινε ὁ μεσολαβητὴς ἀνάμεσα στὴν Ἑλλάδα καὶ στὴ Ρώμη, ὅπως συνέβη κι ἀργότερα ἀνάμεσα στὴ Ρώμη καὶ τὶς ἀναπτυσσόμενες ἐθνικὲς λογοτεχνίες τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης, τὶς γνωστὲς σήμερα ὡς Ρομανικὲς ἢ Νεολατινικὲς.

Οἱ Ρωμαῖοι, ὅπως εἶναι γνωστὸ, ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ἀποφάσισαν, στὰ μέσα τοῦ 3ου π.Χ. αἰῶνα, νὰ δημιουργήσουν δική τους λογοτεχνία, ἄρχισαν μὲ συνειδητὴ ἀπομίμηση ἐλληνικῶν προτύπων. Χαρακτηριστικὸ εἶναι ἐπίσης τὸ γεγονός ὅτι ἐνῶ ἀπὸ τὰ πρῶτα δημιουργήματα τῶν Ἑλλήνων γίνεται φανερὸ ὅτι ἡ Ἑλληνικὴ δὲν δανεῖζεται σχεδὸν τίποτα ἀπὸ ἄλλες γλώσσες, ἀντίθετα ἡ Λατινικὴ δὲν διστάζει νὰ δανεῖζεται διακριτικὰ ἀπὸ τὴν Ἑλληνικὴ ἢ νὰ ἀντιγράφει τοὺς τρόπους ἐκφράσής της. Τὸ ἀπλὸ ἀγροτικὸ λεξιλόγιο τῶν Ρωμαίων ἐμπλουτίζεται ἔτσι ἀπὸ στοιχεῖα διαφόρων γλωσσῶν μὲ τὶς ὁποῖες ἠρσκόταν σὲ ἐπαφή, ἀλλὰ κυρίως ἀπὸ ἐκείνη τοῦ μεγάλου πολιτισμοῦ τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ τὴν ὁποία δανείστηκε ἀρχικὰ ὀνομασίες ἀντικειμένων γιὰ τὰ ὁποῖα δὲν ὑπῆρχαν ἀντίστοιχες λατινικὲς. Ἀργότερα ὁ Κοϊντιλιανὸς (i.v. 58) ἀναφερόμενος στὸ γεγονὸς σημείωσε: *sed haec divisio mea* – ἐννοεῖ τὴ διάκριση ἀνάμεσα σὲ ἀκραιφνεῖς λατινικὲς καὶ ἐλληνικὲς λέξεις – *ad Graecum sermonem praecipue pertinet, nam et maxima ex parte Romanus inde conversus est et confessis quoque Graecis utimur verbis, ubi nostra desunt, sicut illi a nobis nonnunquam mutuuntur* (ἀλλὰ αὐτὴ ἡ διαίρεσή μου ἀφορᾷ κατ' ἐξοχὴν τὸν Ἑλληνικὸ λόγο, γιὰτὶ καὶ κατὰ μέ-

γιστο μέρος ο Λατινικός από εκεί προήλθε και επίσης κάνουμε χρήση λέξεων όμολογουμένως Έλληνικών, όπου λείπουν δικές μας, όπως και εκείνοι [= οί Έλληνες] κάποτε δανείζονται από έμάς). Με τον καιρό μέσω των δικών τους συγγραφέων, και όλως ιδιαιτέρως του Κικέρωνα, οί Ρωμαίοι απέκτησαν πάλι από την Έλληνική και την αναγκαία όρολογία για την πνευματική τους ανάπτυξη.

Η μετάφραση, πού είναι ή διαδικασία μεταφοράς του προφορικού ή γραπτού κειμένου σε μία διαφορετική γλώσσα από αυτή στην όποία έχει διατυπωθεί, παρουσιάζει διπλή όψη. Είναι πρώτα ή μεταφορά όρων από τη μία γλώσσα στη δεύτερη, μία διαδικασία πού δέν είναι εύκαταφρόνητης σημασίας. Η *translatio* σήμαινε τη μεταφορά ενός νοήματος από τό ένα μέρος στο άλλο, από τά σύνορα της μιας γλώσσας στα σύνορα της άλλης. Μέσω ακριβώς της διαδικασίας αυτής ή Λατινική απέκτησε την αναγκαία ύποδομή για την πνευματική ανάπτυξη των χρηστών της. Ουμίζω ότι οί Ρωμαίοι –ή άνώτερη κατ' έξοχή τάξη– μάθαιναν Έλληνικά για να συμπληρώσουν τη μόρφώσή τους, άναγνωρίζοντας έτσι την άνωτερότητα της Έλληνικής και τό λογοτεχνικό πλούτο των έργων πού είχαν γραφεί σ' αυτή. Σύμφωνα με τον P. Boyancé, *REL* 34 (1956)111, «οί Ρωμαίοι ήταν άναμφίβολα οί πρώτοι πού ζήτησαν να μορφώδουν με τη συστηματική μελέτη μιας ξένης γλώσσας. Είναι οί πρώτοι πού άνακάλυψαν τό μυστικό του ούμανισμού. Πολύ γρήγορα άντιλήφθηκαν τον έμπλουτισμό πού σήμαινε μία τέτοια γνωριμία... Ό μορφωμένος Ρωμαίος είχε πάντοτε δύο ψυχές έπειδή γνώριζε δύο γλώσσες, την Έλληνική και τη δική του». Ακόμα στην εποχή του ό Κοϊντιλιανός (I.1-12) προτιμά ένα παιδί να άρχίζει την εκπαίδευσή του με την εκμάθηση της Έλληνικής, άφού λόγω της γενικής χρήσης της Λατινικής ή τελευταία θά γίνει εύκολα κτήμα του. Και άφού ή λατινική μάθηση προέρχεται από την έλληνική, αυτό –ύποστηρίζει– είναι άκόμη ένας λόγος για τη διδασκαλία του πρώτα στην Έλληνική, φτάνει να μή συνεχιστεί με τη χρήση στην όμιλία και στη μάθηση της Έλληνικής για πολύ χρόνο. Η στάση του μορφωμένου Ρωμαίου άπέναντι στην Έλληνική ήταν από τη μία θαυμασμός για την άνωτερότητά της και από την άλλη ένα «συναίσθημα κατωτερότητας», λόγω της δικής του γλωσσικής πενίας. Αποτέλεσμα μάλιστα του θαυμασμού τους ήταν ότι στην άρχή μερικοί Ρωμαίοι συγγραφείς –κυρίως ιστορικοί– συνέθεσαν τά έργα τους στην Έλληνική, έπειδή προφανώς έπιθυμούσαν να διαβαστούν από τό έλληνόγλωσσο κοινό. Όταν όμως άργότερα ή Ρώμη μεταβλήθηκε σε κοσμοκρά-

τειρα, ή ἀκτινοβολία της ἦταν τέτοια πού ἔκανε ἀκόμα καί μερικούς Ἑλλήνες νά συγγράφουν στή Λατινική.

Με τὸν καιρὸ τὸ «συναίσθημα κατωτερότητας», πού κατεῖχε τοὺς Ρωμαίους, μετατράπηκε κάτω ἀπὸ τὴν πίεση ἐθνικιστικῶν πολιτισμικῶν κριτηρίων σὲ ἐνσυνείδητη προσπάθεια ἐμπλουτισμοῦ τῆς γλώσσας τους ἀπὸ τὴν Ἑλληνική ὥστε νά μὴ μειονεκτοῦν. Χαρακτηριστικὴ ἐν προκειμένῳ εἶναι ἡ στάση τοῦ Κικέρωνα: ἐνῶ γνώριζε καί ὁμολογοῦσε τὴν ὑπεροχὴ τῆς Ἑλληνικῆς, ὅχι μόνο ἔψεγε ὅσους Ρωμαίους μὲ ἑλληνικὴ μόρφωση περιφρονοῦσαν τὴν λατινικὴ παιδεία (*De Fin.* I.1: *erant etiam, et hi quidem eruditi Graecis litteris, contemnentes Latinas, qui se dicant in Graecis legendis operam malle consumere*), ἀλλὰ διατεινόταν ὅτι, «ὅπως ἔχω συχνὰ διακηρύξει, ἡ Λατινικὴ δὲν εἶναι, ὅπως γενικὰ νομίζεται, μία γλώσσα φτωγὴ, ἀλλὰ εἶναι πιὸ πλούσια ἀπὸ τὴν Ἑλληνική» φέρνοντας ὡς ἀπόδειξη τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ Λατινικὴ εἶχε δύο λέξεις γιὰ μία ἑλληνική –*labor* καὶ *dolor* γιὰ τὴν ἑλληνικὴ πόνος ἢ τέσσερις λέξεις μὲ διαφορετικὲς σημασιολογικὲς ἀποχρώσεις *amentia*, *dementia*, *insania*, *furor* γιὰ τὴν ἀπόδοση τῆς ἑλληνικῆς λέξης *μανία*– καὶ τελειώνει (*Tusc.* II.35) μὲ τὴν κορώνα: *o verborum inops interdum, quibus abundare te semper putas, Graecia* (ὦ Ἑλλάδα, ἐνίοτε ἐστερημένη λέξεων, τῶν ὁποίων νομίζεις ὅτι πάντοτε ἀφθονεῖς). Ἡ ἄποψη αὐτὴ εἶναι ἀντάξια τοῦ Κάτωνα, ὁ ὁποῖος, προσφωνώντας λατινιστὶ τοὺς Ἀθηναίους καὶ λαμβάνοντας ἀφορμὴ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ διερμηνέας ἀπέδιδε τὶς λατινικὲς φράσεις μὲ περισσότερες ἑλληνικὲς λέξεις, σχολίασε ὅτι στοὺς Ἑλλήνες οἱ λέξεις βγαίνουν ἀπὸ τὰ χεῖλη, ἀντίθετα στοὺς Ρωμαίους βγαίνουν ἀπὸ τὴν καρδιά, ἐνῶ ὁ ἄξεστος *Marius* ἀρνήθηκε νά μυηθεῖ καὶ στὸν ἑλληνικὸ πολιτισμὸ ἐπειδὴ εὗρισκε γελοῖο νά ἐκμάθει τὰ γράμματα οἱ δάσκαλοι τῶν ὁποίων εἶχαν καταστήσει δοῦλοι (Πλούτ. *Μάρ.* 2-3). Ἡ μόνη ὥστόσο ἐπίσημη γλώσσα στὸ δημόσιο βίον τῶν Ρωμαίων ἦταν πάντοτε μὲ ἐλάχιστες παρεκκλίσεις ἡ Λατινικὴ, γεγονὸς πού δείχνει ὅτι ὑπῆρχε ἀπὸ μέρους τους πολιτικὴ σκοπιμότητα γιὰ ἐπικράτησή της, πράγμα πού καταδικάζει ὁ Αὐγουστίνος ὡς ἱμπεριαλιστικὴ: *opera data est ut imperiosa civitas non solum iugum, verum etiam linguam suam domitis gentibus per pacem societatis imponeret* (ἠρόντισε ἡ ἱμπεριαλιστικὴ πολιτεία ὅχι μόνο νά ἐπιβάλλει τὸ ζυγὸ στὰ ἔθνη πού ὑπετάγησαν μὲ εἰρήνευση τῆς κοινωνίας, ἀλλὰ ἀκόμη καὶ τὴ γλώσσα της).

Ὁ Κικέρων ἐξάλλου ἐπιδίωξε συστηματικὰ τὸν ἐμπλουτισμὸ τῆς λατινικῆς γλώσσας μὲ τὴ μετάφραση τοῦ ἐξαιρετικὰ ἀνεπτυγμένου λεξιλογίου τῆς ἑλλή-

νικῆς διανόησης¹. Ἐνῶ ὅμως μεταφράσεις καὶ μεταφραστικά δάνεια παρατηρήθηκαν σὲ διάφορα μέρη τοῦ λόγου, οἱ καινοτομίες τοῦ Κικέρωνα περιορίστηκαν σχεδὸν ἀποκλειστικὰ σὲ ἀφήρημένα οὐσιαστικά, πράγμα ποὺ ὑπογραμμίζει τὶς τεράστιες ἀνάγκες τῆς Λατινικῆς τὴν ἐποχὴ αὐτὴ σὲ ὀρολογία. Ὁ Κικέρων δυσκολεύεται νὰ ἀποδώσει στὰ λατινικά τὸ ἀγαθὸν ἐπειδὴ ἡ Λατινικὴ δὲν διαθέτει ἄρθρο καὶ τὸ ἀποδίδει μὲ τὸ *omne bonum*· ἄλλου ὅμως ἀρκεῖται στὸ ἀπλὸ ἐπίθετο *honestum, verum*. Ἀντιλαμβάνοταν ὅτι οἱ διαθέσιμες λέξεις στὶς δύο γλώσσες δὲν ἰσοδυναμοῦσαν ἐπακριβῶς καὶ γι' αὐτὸ μεταφράζει τὴ λέξη φύσις ἄλλοτε ὡς *natura* καὶ ἄλλοτε ὡς *ingenium*, ἐνῶ στὴ μετάφρασή του τοῦ Τιμαίου τοῦ Πλάτωνα ἀπέδωσε τὴν ἀρχὴν μὲ τὶς λέξεις *exordium, principium, ortus, principatus*. *Equidem* –διασαφηνίζει (*De Fin.*3)– *soleo etiam, quod uno Graeci si aliter non possum, idem pluribus verbis exponere* (Ἐγὼ τουλάχιστο συνηθίζω ἀκόμη, αὐτὸ ποὺ οἱ Ἕλληνες ἐκφράζουν μὲ μία λέξη, ἂν δὲν μπορῶ διαφορετικά, τὸ ἴδιο νὰ τὸ ἐκφράζω μὲ περισσότερες λέξεις), π.χ. *μισανθρωπία-odium hominum*.

Μερικὲς ἀπὸ τὶς δημιουργίες τῆς κατηγορίας αὐτῆς σημείωσαν μεγάλη ἐπιτυχία, π.χ. *essentia* κατὰ τὸ οὐσία ἢ *conscientia* κατὰ τὸ συνείδησις. Κάποτε ἡ ἀπόδοσή του ὑπερέβαινε τὰ τυπικὰ ὅρια, π.χ. στὴν περίπτωση τῆς ἐλληνικῆς λέξης γραμματικὴ χρησιμοποιήθηκε στὴν ἀρχὴ ὁ λατινικὸς τύπος *grammatica* ἢ *grammatice*, ἀλλὰ, ἐπειδὴ ἡ ἐλληνικὴ λέξη ἐχρησιμοποιεῖτο γιὰ τὰ στενὰ γραμματικὰ φαινόμενα, ἀποδόθηκε στὴ Λατινικὴ ὡς *litteratura* (*Part.* 26), καὶ χρησιμοποιήθηκε ἀργότερα γιὰ νὰ δηλώσει γενικότερα τὴ λογοτεχνία προσφέροντας ἔτσι ἓναν πολὺ χρήσιμο ὅρο στὶς εὐρωπαϊκὲς γλώσσες, ἰδιαίτερα τῆς Δύσης.

Ὅπως καὶ σὲ ἄλλους τομεῖς οἱ Ρωμαῖοι ὀφείλαν τὴν ἐπικράτησή τους ὅχι τόσο στὸ συντηρητισμὸ τους, ὅσο στὴν ἱκανότητά τους νὰ ἀναθεωροῦν τὶς ἀπόψεις τους καὶ νὰ βρίσκουν νέες ἀπαντήσεις στὶς νέες προκλήσεις. Ἐπὶ ὁ πρῶτος ποιητὴς τους, ὁ *semigraecus*, κατὰ τὸ Σουητώνιο, Λίβιος Ἀνδρόνικος, ἄρχισε μὲ μιὰν καινοτομία, μεταφράζοντας δηλαδὴ τὴν Ὀδύσεια τοῦ Ὀμήρου στὸ ἔργο του *Odusia* σὲ ἓνα αἰσθητὰ πανηγυρικὸ καὶ ἀρχαϊκὸ ὅφος. Ὅπως εἶναι γνω-

1. *Tusc.* II, 11, 26: *Studiose equidem utor nostris poetis; sed, sicubi illi defecerunt, verti etiam multa de Graecis, ne quo ornamento in hoc genere disputationis careret Latina oratio* (ἐγὼ τουλάχιστο κάνω χρῆση ἐπιμελῶς τῶν ποιητῶν μας· ἀλλὰ, ἂν καμιά φορά μὲ ἐγκαταλείπουν, μετέφρασα πολλὰ καὶ ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες ποιητές, ὥστε ὁ λατινικὸς λόγος νὰ μὴν στερεῖται ὁποιοδήποτε στολίδι σ' αὐτοῦ τοῦ εἶδους τῆ συζήτησης).

στό, δὲν πρόκειται ἀκριβῶς γιὰ μετάφραση ὅπως συνήθως τὴν ἐννοοῦμε, ἀλλὰ πρὸ πολὺ γιὰ διασκευὴ μὲ λατινοποίηση τοῦ ἐλληνικοῦ κειμένου, αὐτὸ ποὺ ὁ S. Mariotti χαρακτηρίσε κάπως ὑπερβολικὰ *traduzione artistica*¹. Καὶ ἡ ἴδια λέξη, ποὺ χρησιμοποιεῖται, *vortere* 'μετατρέπω', δὴλώνε μᾶλλον 'διασκευάζω' ἢ 'ἀναπλάθω' καὶ ὁ ἀναγνώστης τῶν ἰσχνῶν ἀποσπασμάτων ποὺ σώθηκαν ἔχει τὴν αἴσθηση ὅτι διαβάξει ἓνα αὐθεντικὸ λατινικὸ ποίημα, ὅπου τὸ δημιουργικὸ πνεῦμα τοῦ Λιβίου φαίνεται ἐκτὸς ἀπὸ τὴ χρήση ἀρχαϊσμῶν (γνκ. -as, esca, toppe, noegeum, procat κ.ἄ.) καὶ στὴν ἀνακάλυψη ρωμαϊκῶν ἀντίστοιχων στὶς ἐλληνικὲς ιδέες. Ἔτσι ἡ λέξη *Camena* –τὸ ὄνομα μιᾶς θεότητας ἀπὸ ἓνα σύμπλεγμα θεοτήτων τῆς Ρώμης– χρησιμοποιήθηκε γιὰ νὰ ἀποδώσει τὴν ἐλληνικὴ *Μούσα*· ἡ ὁμηρικὴ φράση ὁπότε κεν δὴ μοῖρ' ὁλοῇ καθελῇσι τανηγέος θανάτου (Ὀδ. γ 237-8) ἀποδόθηκε: *Quando dies adveniet, quem profata Morta est*, ὅπου, ὅπως παρατηρήθηκε, μὲ τὴ ρωμαϊκὴ ἔννοια τῆς λέξης *dies* καὶ τὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ ἰταλικὴ θεότητα τοῦ Πεπρωμένου *Morta* ἀντὶ τῆς *Moera* συγκροτήθηκε ἓνας χαρακτηριστικὰ ρωμαϊκὸς τρόπος ἐκφράσεως. Ἡ ὁμηρικὴ ἐκφράση (ε 297) *λύτο γούνατα καὶ φίλον ἦτορ ἀποδίδεται μὲ τὸ cor frixit prae pavorē*, "ἡ καρδιά του πάγωσε ἀπὸ τρόμο". Ἀλλοῦ ἡ ἀπλότητα καὶ ἡ χάρη τοῦ ὁμηρικοῦ ἰδιώματος ἀντικαθίσταται μὲ τὴν χρήση μὴ ὁμηρικῶν πατρωνυμικῶν. Ἔτσι ἡ ὁμηρικὴ φράση (δ 557) *νύμφης ἐν μεγάροισι Καλυψοῦς ἀποδίδεται* *apud nympham Atlantis filiam Calypsonem*, ποὺ ἀποδοκιμάζεται ἀπὸ τὸν Κοϊντιλιανὸν (I. v. 63). Ἄς σημειωθεῖ ὅτι, κατὰ μαρτυρίαν τοῦ Ὀράτιου, *Epist.* 2. 1. 69. κ.έ., ἡ μετάφραση τοῦ Λιβίου διδασκόταν ἀπὸ τοὺς γραμματικοὺς στοὺς μαθητές.

Ὅμοια στὸν Ἑννιο ἡ Τροφὸς προλογίζει τὴν τραγωδίαν *Medea* ὡς ἑξῆς:

Utinam ne in nemore Pelio securibus
 Caesa accedisset abiegnā ad terram trabes,
 Neve inde navis inchoandi exordium
 Caepisset, quae nunc nominatur nomine
 Argo, quia Argivi in ea delecti viri
 Vecti petebant pellem inauratam arietis
 Colchis, imperio regis Peliae, per dolum κ.λπ.

1. Ἔτσι ὁ πρῶτος στίχος τῆς ὁμηρικῆς Ὀδύσσειας ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ 8 λέξεις ἀποδόθηκε στὴ λατινικὴ μὲ 5: *Virum mihi Camena insece versutum*.

Ὁ κάθε στίχος ἀπηχεῖ τὸ κείμενο τῆς ἀρχῆς τῆς Μῆδειας τοῦ Εὐριπίδου:

Εἰθ' ὄφελ' Ἀργοῦς μὴ διαπτάσθαι σκάφος
 Κόλγων ἐς αἶαν κυανέας Συμπληγάδας
 μηδ' ἐν νάπαισι Πηλίου πεσεῖν ποτε
 τμηθεῖσα πεύκη, μηδ' ἐρετμῶσαι χέρας
 ἀνδρῶν ἀρίστων, οἳ τὸ πάγχρυσον δέρας
 Περίῃ μετῆλθον κ.λπ.

Κάτι ἀνάλογο παρατηρεῖται καὶ στὴ διαμόρφωση τῶν κωμωδιῶν τοῦ Πλάτου καὶ τοῦ Τερέντιου, οἱ ὅποιοι ἀντλήσαν ἀφειδῶς ἀπὸ τὰ ἐλληνικὰ πρότυπά τους διασκευάζοντας ἢ προσαρμόζοντάς τα συχνὰ μὲ τὴ μέθοδο τῆς *contaminatio*. Ὁ Κικέρων (*Acad. I. 10*) φαίνεται νὰ προσμαρτυρεῖ τὴ μέθοδο, ὅταν λέγει *non verba sed vim Graecorum expresserunt poetarum* (ἐξέφρασαν ὄχι τὶς λέξεις ἀλλὰ τὴν οὐσίαν τῶν Ἑλλήνων ποιητῶν), ἐνῶ θεωρεῖ χρήσιμο νὰ ἐξηγήσει στὸν ἀναγνώστη του τοὺς λόγους ποὺ τὸν ὁδήγησαν νὰ προστρέχει κάπου-κάπου στὴ χρήση νεολογισμῶν. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ στὰ μάτια τῶν Ρωμαίων μία μετὰφραση εἶναι ἔργο πρωτότυπο καὶ ἀξιζεὶ κάθε προσοχή, ὅπως ἓνα καινούργιο κείμενο. Οἱ παραπάνω ἐπεμβάσεις στὰ κείμενα μᾶς θυμίζουν τὶς ἀναπλάσεις ὁμηρικῶν χωρίων ἀπὸ Ἑλληνες λυρικούς, π.χ. τὸ ἀπόσπ. 209 τοῦ Στησίχορου, ὅπου ὁ ποιητὴς πραγματεύεται ἀκολουθώντας στενὰ τὸ ἐπεισόδιο τῆς ἀναχώρησης τοῦ Τηλέμαχου ἀπὸ τὴ Σπάρτη (Ὁδ. ο 113 κ.έ.) συμπυκνώνοντας τὴ σκηνή. Ἀνάλογο εἶναι καὶ τὸ ποίημα 51 τοῦ Κάτουλλου ποὺ ἔχει πρότυπό του τὴ σαπφική ὠδὴ (ἀπ. 31 L.-P.), ὅπως καὶ τὸ 65 ποὺ ἀποτελεῖ ἐλεύθερη διασκευή τοῦ Καλλιμάχειου ἀποσπ. Βερενίκης Πλόκαμος (ἀπ. 110 Pf.).

Ὅσον ἀφορᾷ τὶς κανονικὲς μεταφράσεις στὴ λατινικὴ γλῶσσα ἀπὸ τὴν Ἑλληνικὴ μπορούμε νὰ διακρίνουμε δύο περιόδους. Ἡ πρώτη, ποὺ εἶναι καὶ ἡ σημαντικότερη, περιλαμβάνει τὶς μεταφράσεις ποὺ ἔγιναν ὅσο ἡ Ρώμη βάδιζε πρὸς τὴν κοσμοκρατορία ἢ ἦταν ἤδη κοσμοκράτειρα· ἡ δεύτερη περιλαμβάνει μεταφράσεις χριστιανικῶν κειμένων ἀπὸ χριστιανούς συγγραφεῖς. Ἡ πρώτη γνωστὴ μετάφραση στὴ Λατινικὴ πεζοῦ κειμένου εἶναι ἡ μετάφραση τῆς *Terās Αναγραφῆς* τοῦ Εὐήμερου ἀπὸ τὸν ποιητὴ Ἐννιο, ὅπου μπορεῖ κανεὶς νὰ δεῖ τὰ ἐντυπωσιακὰ γνωρίσματα τοῦ πρώιμου πεζοῦ λόγου τῆς Λατινικῆς, ἂν ὄντως ἡ μετάφραση τοῦ Ἐννίου ἦταν πεζή. Ἐνα δεῖγμα: *Exim Saturnus uxorem duxit*

Opem. Titan qui maior natu erat postulat ut ipse regnaret κ.λπ. (Ίστερα ὁ Σατοῦρνος (Κρόνος) παντρεύτηκε τὴν Opem. Ὁ Τιτάν ποῦ ἦταν μεγαλύτερος στὴν ἡλικία ἀπαιτεῖ νὰ βασιλεύσει ὁ ἴδιος.).

Ὁ κύριος μεταφραστὴς τῆς πρώτης περιόδου, ὁ Κικέρων, μετέφρασε ἀρκετὰ πεζὰ καὶ ποιητικὰ ἔργα ἀπὸ τὴν Ἑλληνική. Ἡ μετάφραση ὥστόσο τῶν ἀντίπαλων λόγων τοῦ Δημοσθένη καὶ τοῦ Αἰσχίνη, τοῦ Οἰκονομικοῦ τοῦ Ξενοφώντα καὶ τοῦ Πρωταγόρα τοῦ Πλάτωνα δυστυχῶς δὲν σώθηκαν καὶ γιὰ τὴ μελέτη τῆς μετάφρασής του στηριζόμαστε μονάχα σὲ ἀποσπάσματα ἀπὸ Ἑλληνες συγγραφεῖς ἐγκατεσπαρμένα στὰ φιλοσοφικά του συγγράμματα. Ἡ γενικὴ ἐντύπωση γιὰ τὴ στάση τοῦ Κικέρωνα σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὶς μεταφράσεις του στὰ φιλοσοφικά καὶ ρητορικά του ἔργα εἶναι ἡ ἴδια μὲ ἐκείνη τοῦ Λίβιου Ἀνδρόνικου καὶ τῶν διαδόχων του. Ὑπαγορευόταν δηλαδὴ ἀπὸ ἐθνικιστικούς λόγους καὶ ἀπὸ τὴν ἀνάγκη νὰ δημιουργηθεῖ τὸ ἐθνικὸ λατινικὸ λεξιλόγιο γιὰ τοὺς κλάδους αὐτοὺς τῆς μάθησης.

Ἰδοὺ πὼς ὁ ἴδιος ὁ Κικέρων περιγράφει τὴν μεταφραστικὴ του προσπάθεια: *Opt. gen.* 14... nec converti ut interpretes, sed ut orator, sententiis iisdem et earum formis tamquam figuris, verbis ad nostram consuetudinem aptis. In quibus non verbum pro verbo¹ necesse habui reddere, sed genus omne verborum vimque servavi (οὔτε μετέφρασα ὡς ἐρμηνέας, ἀλλὰ ὡς ρήτορας, μὲ τὶς ἴδιες φράσεις καὶ τὶς ἴδιες μορφές, ὅπως θὰ ἔλεγε κανεὶς τὰ ἴδια σχήματα, μὲ λέξεις ποὺ ταιριάζουν στὴ δική μας χρῆση. Καὶ σ' αὐτὸ δὲν ἔκρινα ἀναγκαῖο νὰ τὰ ἀποδώσω λέξη πρὸς λέξη, ἀλλὰ κράτησα τὸ γενικὸ ὕφος καὶ τὴ δύναμη τῆς γλώσσας), *ib.* 23: orationes... ita expressero virtutibus utens illorum omnibus, id est sententiis et earum figuris et rerum ordine, verba persequens eatenus, ut ea non abborreant a more nostro (Τοὺς λόγους τοὺς ἂν θὰ ἐπιτύχω ἐγὼ, ὅπως ἐλπίζω νὰ τοὺς ἀποδώσω, φυλάσσοντας ὅλες τὶς ἀρετὲς τοὺς, δηλαδὴ τὶς σκέψεις, τὰ σχήματα καὶ τὴ σειρὰ τῶν θεμάτων, ἀκολουθώντας τὰ λόγια τοὺς ὡς ἐκεῖ ποὺ αὐτὰ δὲν διαφέρουν ἀπὸ τὸ δικό μας ἰδίωμα.), *De Fin.* III 15: Nec tamen exprimi verbum e verbo necesse erit, ut interpretes indiserti solent, cum sit verbum quod idem declaret magis usitatum; equidem

1. Καὶ ὁ Ὁράτιος, *Ars Poetica* 133 κ.ε.: nec verbo verbum curabis reddere fidus/ interpretes, nec desilies imitator in artum/ unde pedem proferre pudor vetet aut operis lex (κι οὔτε θὰ ἐπιδιώξεις νὰ ἀποδώσεις λέξη πρὸς λέξη σὰν πιστὸς μεταφραστὴς κι ἂν ὡς ἀπομιμητὴς δὲν πηδῆξεις στὰ στενὰ ἀπ' ὅπου εἶτε ἡ αἰδὼς εἶτε ὁ νόμος τοῦ ἔργου θὰ σ' ἐμποδίζουν νὰ μετακινήσεις).

soleo etiam, quod uno Graeci pluribus verbis exponere. Et tamen puto concedi nobis oportere ut Graeco verbo utamur, si quando minus occurreret Latinum (Οὔτε καὶ θὰ εἶναι ἀνάγκη νὰ ἀποδώσω κατὰ λέξη, ὅπως συνηθίζουν οἱ ἀδελφοὶ ἐρμηνεῖς, ὅταν ὑπάρχει πιὸ συνηθισμένη λέξη μὲ τὴν ἴδια σημασίαν· ἐγὼ τουλάχιστο συνηθίζω ἀκόμη, ἂν δὲν μπορῶ διαφορετικά, νὰ χρησιμοποιοῦν γιὰ τὸ ἴδιο πράγμα περισσότερες λέξεις. Ὡστόσο νομίζω ὅτι μπορεῖ νὰ μᾶς γίνῃ ἡ ὑποχώρηση νὰ κάνουμε χρῆση τῆς ἐλληνικῆς λέξης, ἂν ποτὲ ἡ λατινικὴ δὲν προσφέρεται).

Ἀπὸ τίς ποιητικὲς μεταφράσεις τοῦ Κικέρωνα θυμόμαστε ὅτι διατηρώντας τὸ ἀρχικὸ μέτρο μετέφρασε περιστασιακὰ χωρία ἀπὸ τὸν Ὅμηρο¹ καὶ ἀποσπάσματα ἀπὸ τοὺς τραγικοὺς, τὸ ὕφος τῶν ὁποίων διακρίνεται γιὰ τοὺς συνήθεις γλωσσικοὺς ἀρχαϊσμούς. Ἡ ἐλεύθερη ἐξ ἄλλου νεανικὴ τοῦ μεταφράστη τῶν Φαινομένων ἢ Καιρικῶν Σημείων τοῦ δύσκολου ἀστρονομικοῦ ποιητῆ Ἄρατου σύμφωνα μὲ τὸν Wilkinson, *Ἱστορία τῆς Λατινικῆς λογοτεχνίας*, E.J. Kenney-W.V. Clausen, ἐλλ. μτφρ. 343: «αὐτὸ τὸ νεανικὸ ἔργο, κατὰ περίπτωσιν ἀρχαϊκὸ σὲ μέτρο καὶ λεξιλόγιο, ἔχει μερικὰ σφάλματα ἀλλὰ δείχνει, σύμφωνα μὲ τὰ λόγια τοῦ Munro, “πολὺ πνεῦμα καὶ ζωντάνια γλώσσας”. Στὰ Καιρικὰ σημεῖα –συνεχίζει– μποροῦμε νὰ βροῦμε στοιχεῖα ποὺ δὲν ὑπάρχουν στὴ ρητορικὴ ἐντασιν τοῦ Ἄρατου – “ὀνοματοποιὸν” ἐκφραστικότητά, ἔχον προσωπικῆς παρατήρησης καὶ τὴν ἀπόδοση ἀνθρωπίνων αἰσθημάτων σὲ ζῶα καὶ κίνησης σὲ ἄψυχα ἀντικείμενα, ποὺ ὅλα προοιωνίζονται, ἂν στὴν πραγματικότητά δὲν παρότρυναν, τὸν Βιργίλιο τῶν *Γεωργικῶν*». Στὴ μετάφραση αὕτη ὁ Κικέρων ἄλλοτε συντομεύει καὶ ἄλλοτε ἐπεκτείνει τοὺς στίχους τοῦ Ἄρατου. Κάποτε ἀλλάζει τὴ σειρά τῶν στίχων καὶ κάποτε οἱ τρεῖς στίχοι γίνονται ἓνας².

Ἀπὸ τίς μεταφράσεις τοῦ πεζῶν κειμένων σώζεται μόνον ἓνα ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸν *Τίμαιο* τοῦ Πλάτωνα στὸ ὁποῖο φαίνεται ἡ προσπάθεια ποὺ καταβάλλει ὁ μεταφραστὴς γιὰ νὰ ἀνταποκριθεῖ μὲ ὅσο τὸ δυνατὸ μεγαλύτερη ἀκρίβεια στίς

1. Δεῖγμα: Z 201 ἤτοι ὁ κάπ πεδίον τὸ Ἀλήϊον οἶος ἀλάτο,
ὃν θυμὸν κατέδων, πάτον ἀνθρώπων ἀλεείνων.
Tusc. III, 26, 63 qui miser in campis maerens errabat Aleis,
ipse suum cor edens, hominum vestigia vitans.

2. π.χ. στ. 534 καὶ τὰ μὲν ἀντέλλει καὶ ἀντία νειόθι δύνει
πάντα παραβλήθην· μία δὲ σφείων ἐστὶν ἐκάστου
ἐξεΐης ἐκάτερθε καταλυεΐη τ' ἀνοδός τε,
ἀποδίδονται: quattuor hi motu cuncti voluntur eodem.

ἀπαιτήσεις τοῦ πλατωνικοῦ κειμένου, ὅπως τὴν ἀπόδοση: τὴν ἑαυτῷ πρέπουσαν -decorum, τὸ ... ἄγριον - agreste, καὶ δὴ καὶ τὸ μειχρὲν - atque ita permixtum illud κ.ἄ. Συνήθως μεταφράζει ἐλεύθερα προσπαθώντας νὰ διατηρήσει τὴν ἀνεξαρτησία του. Συντομότερα χωρία ἀπαντοῦν στὸ ἔργο *Tusc. Disput.* 1.54 ἀπὸ τὸν πλατωνικὸ Φαῖδρο 245c-246: π.χ. ἐξ ἀρχῆς ἀνάγκη πᾶν τὸ γινόμενον γίγνεσθαι, αὐτὴν δὲ μὴδ' ἐξ ἑνός, εἰ γὰρ ἔκ του ἀρχῆς γίγνοιτο, οὐκ ἂν ἐξ ἀρχῆς γίγνοιτο, ποῦ ἀποδίδει: ex principio oriuntur omnia ipsum autem nulla ex re alia nasci potest; nec enim esset id principium, quod gigneretur aliunde, ὅπου ἡ δυννητικὴ ἀπόδοση τοῦ ἐλληνικοῦ κειμένου ἀντιστοιχεῖ μὲ ἀπραγματοποιήτο στὸ λατινικόν. Ἡ ἰκανότητά του ὡς μεταφραστὴ φαίνεται ἀπὸ τὴν ἐπιδέξια χρή-
ση τῶν moveo, moveri, motus ὡς ἰσοδύναμων τῶν ἐλληνικῶν κινεῖν, κινεῖσθαι, κίνησις, ἐνῶ, ὅταν ἡ κίνηση ξεκινᾷ ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν ψυχὴ, χρησιμοποιεῖται τὸ ρῆμα cio.

Ἄλλου ἀποδίδεται ἡ γενικὴ ἰδέα ὅπως στὸ Φαῖδρο 245c: τὸ δ' ἄλλο κινεῖν καὶ ὑπ' ἄλλου κινούμενον παῦλαν ἔχον κινήσεως παῦλαν ἔχει ζωῆς- quando finem habet motus, vivendi finem necesse est, ἢ ὅπως στὴν ἀπόφανση τοῦ Πρωταγόρα περὶ τῶν θεῶν οὐκ ἔχω εἰδέναι, οὐθ' ὡς εἰσὶν οὐθ' ὡς οὐκ εἰσὶν: de divis, neque ut sint neque ut non sint, habeo dicere. Τέλος ἡ προσωπικότητά του ὡς μεταφραστὴ ἐπιβάλλεται μὲ τὴν προσπάθειά του νὰ ἀποδώσει τὸ ἐκάστοτε κείμενο χωρὶς νὰ βιάζει τὴ λατινικὴ γλῶσσα, μεταφράζοντας τὸ ἐλληνικὸ κείμενο ὅσο πιστὰ μπορούσε σὲ μία μετάφραση αὐστηρὴ ἀλλὰ ταυτόχρονα καὶ εὐλύγιστη γιὰ τὴ γλῶσσα τῶν ἰδεῶν. Ἐπειδὴ δὲ παρ' ὅλα ὅσα ἐλέγχθησαν ἡ Λατινικὴ δὲν διέθετε τὸν πλοῦτο τῆς Ἑλληνικῆς, ὁ Κικέρων στὶς μεταφράσεις του προσφεύγει συχνὰ στὴν περίφραση καὶ τὴ μεταφορά.

Ὁ κύριος μεταφραστὴς ποῦ ἐκπροσωπεῖ τὴ χριστιανικὴ περίοδο εἶναι ὁ ἅγιος Ἱερώνυμος, ὁ trilinguis δημιουργὸς τῶν ἐκκλησιαστικῶν λατινικῶν, μνημεῖο τῶν ὁποίων ἀνάμεσα στὰ ἄλλα εἶναι ἡ ἐγκυρὴ μετάφραση τῆς Βίβλου, γνωστῆς ὡς Vulgata. Ἐξῆσε τὸν 4ο αἰώνα μ. Χ. (†410) καὶ ἡ ἔγνοιά του γιὰ τὴ λατινικὴ γλῶσσα τοῦ Κικέρωνα ἦταν τόσο ἐντονη ὥστε εἶδε ὄνειρο στὸ ὁποῖο μετὰ θάνατο ἐπιπληττόταν ὡς ὁπαδὸς τοῦ Κικέρωνα καὶ ὄχι τοῦ Χριστοῦ. Ciceronianus es non Christianus (*Epist.* 22. 30). Παρακολουθοῦσε στενὰ τὴν ἐξέλιξη τῆς γλῶσσας καὶ σὲ μία ἀπὸ τὶς ἐπιστολές του (*Epist.* 25) ὑπογραμμίζει τὴν ἐξελικτικὴ τῆς πορείας: cum et ipsa latinitas et regionibus quotidie mutetur et tempore (ὅταν καὶ ἡ ἴδια ἡ λατινικὴ γλῶσσα κάθε μέρα μεταβάλλεται κατὰ περιοχὲς

καί με τὸ χρόνο). Ὁ Ἱερώνυμος γενικὰ συντάσσεται μετὰ τὴ γνώμη τοῦ Κικέρωνα καὶ τοῦ Ὁράτιου μετὰ μία ἐξαίρεση: τὶς Γραφές. Ἐκεῖ ἐπιμένει ὅτι πρέπει νὰ ἀκολουθεῖται ἀποκλειστικὰ ἡ κατὰ λέξιν μετάφραση γιατί, ὅπως διατείνεται, καὶ αὐτὴ ἡ σειρά τῶν λέξεων ἀποτελεῖ *mysterium*. Ἄλλως ἢ ἀποψή του διατυπώνεται στὴ μετάφραση τοῦ Ἰώβ: *Nunc verbum, nunc sensus, nunc simul utramque* (ἄλλοτε κατὰ λέξιν, ἄλλοτε κατὰ νόημα, ἄλλοτε καὶ τὸ ἓνα καὶ τὸ ἄλλο.). Ἐξαιτίας μάλιστα τῆς ἀπροθυμίας τοῦ μεταφραστῆ τῆς *Vulgata* νὰ τροποποιήσει δραστηρικὰ τὶς προηγούμενες μεταφράσεις ποὺ χρησιμοποίησε καὶ νὰ διορθώσει τὰ λάθη τους, τὸ κείμενό του ἔχει πολλὰ ξένες 'γλώσσες', ἐκφράσεις καὶ συντάξεις. Ἐξάλλου ἡ κατὰ λέξιν μετάφραση ποὺ ἀκολούθησε παρεῖχε διπλὴ ἀσφάλεια: ὁ ἀναγνώστης ἐξασφαλιζόταν ἐναντία στὴν εἰσαγωγὴ ψεύτικων ἢ αἰρετικῶν ἀπόψεων ἀπὸ τὸν μεταφραστὴ, ἐνῶ ὁ ἴδιος ὁ μεταφραστὴς ἐξασφαλιζόταν ἐναντία στὶς κατηγορίες ἀπὸ τὸν ἀναγνώστη γιὰ διαστρέβλωση τοῦ νοήματος τοῦ πρωτοτύπου.

Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ τὰ λατινικὰ τῆς *Vulgata*, ἐνῶ βασικὰ εἶναι τὰ λαϊκὰ λατινικὰ τῆς ἐποχῆς του, διατηροῦν ἐλληνικὰ καὶ ἐβραϊκὰ στοιχεῖα ποὺ πέρασαν στὰ λατινικὰ τῆς Ἐκκλησίας. Αὐτὸ ποὺ διέκρινε τὴ γλώσσα τῆς *Βίβλου* ἦταν ἡ ταπεινότητά (*humilitas*). Ὁ *sermo humilis* τῆς *Βίβλου* ἔγινε ἐνωρὶς σημαντικὸ θέμα γιὰ τοὺς χριστιανοὺς ἀπολογητὲς, ἐπειδὴ συχνὰ οἱ εἰδωλόλατρες συγγραφεῖς θεωροῦσαν ἀπαράδεκτα τὰ πρῶτα χριστιανικὰ γραπτὰ. Τὰ εὑρισκαν χονδροκομμένα καὶ χυδαῖα, ἀδέξια στὴ σύνταξιν καὶ τὴν ἐπιλογὴ τῶν λέξεων χωρὶς νὰ λογαριάζουμε τὰ ἐλληνικὰ καὶ ἐβραϊκὰ στοιχεῖα τους. Οἱ ἀπολογητὲς ὥστόσο δὲν κουράζονταν νὰ ἐπαναλαμβάνουν ὅτι καὶ οἱ Γραφὲς περιεῖχαν ρητορικὰ σχήματα καὶ γενικεύοντας τὸ θέμα νὰ ἰσχυρίζονται ὅτι ὅλα τὰ ἔθνη ἄντλησαν ὅχι μόνον τὸ λεκτικὸ τους ἰδίωμα ἀλλὰ καὶ τὴ σοφία τους ἀπὸ τὴν *Π. Διαθήκην*. Οἱ χριστιανοὶ συγγραφεῖς ἰσχυρίζονταν ἀκόμη ὅτι δὲν μπορούσαν νὰ γράφουν διαφορετικὰ ἀπὸ ὅ,τι ἔγραφαν, καὶ ὑπογράμμιζαν τὸν τρόπο μετὰ τὸν ὁποῖο δημιούργησαν τὴν καινούργια δική τους εὐγλωττία ἀπὸ τὴ γλώσσα τοῦ λαοῦ.

Ἄν συγκρίνουμε τὶς μεταφράσεις τοῦ Κικέρωνα μετὰ ἐκείνες τοῦ Ἱερώνυμου, θὰ δοῦμε ὅτι ὁ πρῶτος δημιουργεῖ μεταφράζοντας πρωτότυπο ἔργο, ἐνῶ ὁ δεύτερος ἐπιτυγχάνει μία πιστὴ μετάφραση. Στὴν ἐπιστολὴ του 57. 5. 2. ὁ Ἱερώνυμος δηλώνει σχετικὰ μετὰ τὴ μετάφρασή του ὅτι εἶχε ὁδηγὸ τὸν Κικέρωνα: *Ego enim non solum fateor, sed libera voce profiteor me in interpretatione Graecorum absque scripturis sanctis, ubi et verborum ordo mysterium est, non verbum*

e verbo, sed sensum exprimere de sensu. Habeoque huius rei magistrum Tullium, qui Protagoram Platonis et Oeconomicum Xenophontis et Aeschini et Demosthenis duas contra se orationes pulcherrimas transtulit (Ἐγὼ λοιπὸν ὅχι μόνον τὸ λέω, ἀλλὰ καὶ τὸ ὁμολογῶ ἐλεύθερα ὅτι στὴ μετάφραση τῶν Ἑλλήνων, μὲ ἐξαίρεση τίς Ἄγιες Γραφές, ὅπου καὶ ἡ σειρὰ τῶν λέξεων εἶναι μυστήριον, δὲν μετέφρασα κατὰ λέξη, ἀλλὰ ἀπέδωσα τὸ περιεχόμενον. Ἔχω αὐτοῦ τοῦ πράγματος δάσκαλον τὸν Tullium, ὁ ὁποῖος μετέφρασε τὸν Πρωταγόρα τοῦ Πλάτωνος καὶ τὸν Οἰκονομικὸ τοῦ Ξενοφώντος καὶ τοῦ Αἰσχίνῃ καὶ Δημοσθένῃ τοὺς δύο ὑφαίμακτους λόγους ἐναντίον ὁ ἓνας τοῦ ἄλλου). Quanta in illis praetermiserit, quanta abdidit, quanta mutaverit, ut proprietates alterius linguis suis proprietatibus explicaret, non est huius temporis dicere. Σὲ ἓνα ἄλλο χωρίο τῆς Ἐπιστολῆς 105. 3 δίνει τὸν κανόνα τοῦ καλοῦ μεταφραστῆ: hanc esse regulam boni interpretis, ut idiomata linguae alterius suae linguae exprimat proprietate (αὐτὸς εἶναι ὁ κανόνας τοῦ καλοῦ μεταφραστῆ, νὰ μεταφράζει τις ἰδιωματικὰς ἐκφράσεις τῆς μιᾶς γλώσσας μὲ τις ἰδιαιτερότητες τῆς ἄλλης), quod et Tullium... fecisse convincimus κ.λπ.

Ἔτσι τὰ δύο εἶδη τῆς μετάφρασης, ἡ κατὰ λέξη καὶ ἡ ἐλεύθερη, ἀσκοῦν κάποια ἐπίδραση στὸν ἀναγνώστη. Τὸ ἀποτέλεσμα τῆς μετάφρασης verbum e verbo εἶναι ὅτι ὁδηγεῖ τὸν ἀναγνώστη στὸ πρωτότυπο, ἐνῶ ἡ ἐλεύθερη φέρνει τὸ πρωτότυπο στὸν ἀναγνώστη. Γιὰ τὸν βιβλικὸ μεταφραστή, γιὰ τὸν ὁποῖο “ἡ ἴδια ἡ σειρὰ τῶν λέξεων εἶναι μυστήριον», ἡ ἐπανάληψη τῆς σειρᾶς τῶν λέξεων τοῦ πρωτοτύπου εἶναι οὐσιαστικὴ ἀνάγκη. Ἄλλου ὥστόσο ὁ Ἱερώνυμος ἐμφανίζεται διασώτης τῆς ἐλεύθερης μετάφρασης, Ἐπιστ. 57, 6: «Θὰ ἀρκεστῶ τώρα νὰ ἀναφέρω τὸν Ἰλάριο τὸν Ὁμολογητὴ, ποὺ μετέφρασε ἀπὸ τὰ ἐλληνικὰ στὰ λατινικὰ ὁμιλίες στὸν Ἰώβ καὶ πολλὰς πραγματείας στοὺς Ψάλμους καὶ δὲν ἔμεινε προσηλωμένος στὸ κοιμισμένο γράμμα οὔτε βασανίστηκε μὲ σχολαστικὴ μετάφραση ἀγροίκων κειμένων, ἀλλὰ κατὰ κάποιον τρόπο αἰχμαλώτισε τὰ νοήματα καὶ μὲ τὸ δίκαιον τοῦ νικητῆ τὰ μετέφερε στὴ δική του γλώσσα».

Εἶναι γνωστὴ ἡ ἐπίδραση τῆς Π. Διαθήκης στὴ χριστιανικὴ ῥησικεῖα καὶ δὲν ἐκπλήσσει τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ μεσαιωνικὰ λατινικὰ ὑπέστησαν βαθιὰ ἐπίδραση ἀπὸ τὴ γλώσσα τῆς Βίβλου, ποὺ ὅλοι ἄκουαν στὴν ἐκκλησία, ἀκόμα καὶ ἐκεῖνοι ποὺ δὲν μπορούσαν νὰ διαβάσουν. Οἱ πρῶτες μεταφράσεις τῶν Γραφῶν γνωστὲς μὲ τὸ ὄνομα *Itala* τώρα πιά –*Vetus Latina*– γίνονταν κατὰ λέξη, καὶ ἔτσι τὰ Ἑβραϊκὰ καὶ τὰ Ἑλληνικὰ ἄσκησαν κάποια ἐπίδραση, ἀκόμα καὶ στὴ σύνταξη. Ἡ συμβολὴ τοῦ Ἱερώνυμου γιὰ τὴ βελτίωση τῆς κατάστασης ἦταν ση-

μαντική ἀφοῦ ὑποστήριξε ἐπὶ πλέον ὅτι ἡ Βίβλος προσφέρει ἓνα πρότυπο γιὰ ὅλα τὰ λογοτεχνικά εἶδη. Καὶ οἱ δύο μεταφραστές στοὺς ὁποίους ἀναφέρθηκα πέτυχαν τὸ σκοπὸ τους: ὁ ἓνας ἔδωσε στὴ μετάφρασή του τὴ λάμψη τοῦ πρωτότυπου, ὁ ἄλλος πέτυχε τὴ δημιουργία ἐνὸς πιστοῦ ἀντιγράφου. Ἄς ἀναφερθεῖ τέλος ὅτι ὁ Κοϊντιλιανὸς 10.5.2 ἀναφέρει ὅτι στὸ πρόγραμμα τῆς ἐκπαίδευσης τῶν νέων τῆς ἐποχῆς του περιλαμβανόταν καὶ ἡ ἐκγύμναση στὴ μετάφραση.

Συνοψίζω: τὸ ἐλληνορωμαϊκὸ ἰδεῶδες τῆς μετάφρασης ἐνδιαφερόταν κυρίως γιὰ τὴ μορφή καὶ τὴν ἐπίδραση ποὺ εἶχε τὸ κείμενο στὸν ἀναγνώστη. Ἀντίθετα, τὸ ἐβραϊκὸ καὶ χριστιανικὸ ἰδεῶδες ἐνδιαφερόταν ἀποκλειστικά γιὰ τὸ περιεχόμενο τοῦ πρωτοτύπου, καὶ ἡ βιβλικὴ μετάφραση ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ σταθεροποιήθηκε, προμήθευσε τὸ μοντέλο τῆς τεχνικῆς τῆς μετάφρασης σὲ ἄλλες περιοχές. Ἐξαιτίας μάλιστα τοῦ γοήτρου τῆς κατὰ λέξη μετάφρασης τῆς Βίβλου, τελικὰ αὕτὴ ἔγινε ὁ κανὼνας γιὰ ὅλες οὐσιαστικὰ τίς μεταφράσεις ἀπὸ τὰ Ἑλληνικὰ στὰ Λατινικὰ ἴσαμε τὴν ἐποχὴ τῆς Ἀναγέννησης.

S U M M A R Y

The practice of the Roman translators from Greek

While the Greeks showed little interest in foreign languages the Romans not only were they interested in learning Greek in order to complete their education but they inaugurated the translation. By translating from the Greek texts they manage little by little to create their own literature. At the same time they enriched their language by borrowing especially Greek terms they needed for their intellectual improvement.

In their endeavour which was inaugurated by Livius Andronicus, who was followed by many others, the main agent was Cicero. Though with other Romans he may have been jealous of the superiority of the Greek language, he tried his best to enrich his own borrowing from the Greeks. In his translations from the Greeks he showed a great skill giving the gist of the text translated.

The main, representative of translations in the Christian era was Saint Jerome, he well-known translator of the Scriptures and the creator of ecclesiastical Latin. Though he followed the example of Cicero in the translation of the Scriptures he applied the word for word method alleging that it was a *mysterium*.

However, both were successful translators: Cicero gave his translation the glamour of the original. Saint Jerome managed to create a true copy of the original.